

Przemiany ustrojowe Pomorza 1806-1945

W początkach XIX wieku Pomorze w przeważającej części tworzyło prowincję państwa pruskiego. Jedynie północno-zachodnie kresy, niewielki fragment dawnego księstwa pomorskiego (Pomorze Przednie na północ od rzeki Piany z wyspą Rugią) znajdował się nadal pod panowaniem szwedzkim. Pruskie Pomorze ustrojowo zespolone było z monarchią absolutystyczną Hohenzollerów, a jednym z tego symboli było wprowadzenie z końcem XVIII wieku w tej nadbałtyckiej prowincji Pruskiego Powszechnego Prawa Krajowego (Allgemeines Preussisches Landrecht), pomnika pośmiertnego rządów Fryderyka II, prawa regulującego ustroj feudalny państwa, potwierdzającego dominację szlachty w społeczeństwie.

Klęska państwa pruskiego w 1806 roku w wojnie z napoleońską Francją ujawniła słabość wewnętrzną monarchii Hohenzollernów i konieczność głębokich zmian ustrojowych, prawnych, społecznych i gospodarczych. Miały one miejsce w monarchii pruskiej przede wszystkim w latach 1807-1815 i w historiografii nazywane są reformami Steina-Hardenberga. Stały się one podstawą budowy neostanowej monarchii biurokratycznej, a następnie w połowie XIX wieku (Wiosna Ludów 1848-1849) monarchii konstytucyjnej, a także społeczeństwa kapitalistycznego, lecz nadal zdominowanego przez całe stulecie supremacją szlachty i wielkiej własności ziemskiej. Działo się tak przede wszystkim we wschodnich prowincjach monarchii Hohenzollernów, w tym na Pomorzu. Mieszczaństwo i miasta, podpora kapitalistycznego systemu społecznego, w tej ostatniej prowincji nie stanowiły równoważnej siły dla ziemiańskich elit wywodzących się z czasów feudalnych. W trakcie tych reform jednak przeprowadzono zniesienie poddaństwa chłopów, a także pańszczyzny i wprowadzono wolność handlu ziemią i nieruchomościami (edykt październikowy 1807 roku), a także wykonywania rzemiosła i prowadzenia fabryk i handlu. Jednocześnie zapowiedziano przeprowadzenie uwłaszczenia chłopów na ziemi, co przeprowadzono w latach 1811-1851. W 1812 roku wprowadzono edykt o emancypacji społeczności żydowskiej, włączając ją w struktury społeczne, nadając prawo wolności wykonywania zawodu, a także prawa polityczne, np. udziału czynnego i biernego w wyborach do rad miejskich.

Wojny napoleońskie były czasem wielkich zniszczeń i wyczerpania ekonomicznego. Prowincja pomorska została zajęta w całości późną jesienią i zimą 1806/1807. Wojska francuskie zajęły Szczecin podstępem bez walki 30 października 1806. Ale jednocześnie pomorski Kołobrzeg stał się wielkim symbolem walki społeczeństwa pruskiego z francuskimi wojskami. Walki o miasto trwały od kwietnia do lipca 1807 roku, aż do podpisania pokoju w

Tylży. Bohaterami tej wojny stali się major August Neidhardt von Gneisenau i burmistrz Kołobrzegu Joachim Christian Nettelbeck. Z kolei w 1813 roku, po klęsce Napoleona pod Moskwą w 1812 roku, od czerwca do grudnia garnizon francuski bronił się w Szczecinie przed wojskami pruskimi.

W 1815 roku na Kongresie Wiedeńskim, który ustalił nowy ład w Europie ponapoleońskiej, Prusy odkupiły od Szwecji część Pomorza Przedniego (na północ od Anklam), którą monarchowie ze Sztokholmu zachowali w 1720 roku. Odtąd, aż do 1945 roku, Pomorze Zachodnie, czyli pruska prowincja Pomorze (Provinz Pommern) obejmowała terytorium od Lęborska i Bytowa na wschodzie do rzeki Reknicy (Recknitz) na zachodzie (granica z Meklemburgią) wraz z wyspą Rugią. W 1815 roku zjednoczone w monarchii Hohenzollernów Pomorze obejmowało obszar 30 tys. km kwadratowych, zamieszkały przez około 700 tys. mieszkańców.

Administracja państwowa

Reforma ustroju administracyjnego w Prusach przyniosła na Pomorzu poważne zmiany we wszystkich szczeblach administracji. Odtąd na czele prowincji stał, pełniący funkcję namiestnika króla, nadprezydent (Oberpräsident). Zasadniczy szczebel administracji terytorialnej stanowiły jednak rejencje (Regierung). Początkowo Pomorze było jednym departamentem Rejencji z siedzibą w Stargardzie (1809), a później w Szczecinie (1814). Następnie utworzono kolejny departament ze wschodnich powiatów prowincji – rejencję koszalińską (1815), a z przejętego przez Prusy w 1815 r. Pomorza szwedzkiego (Neuvorpommern) powstała rejencja stralsundzka (1818). Urzędy te w XIX i pierwszej połowie XX w. były głównymi instancjami administracji na terenie pruskich prowincji, w tym i na Pomorzu, mimo stopniowego wzrostu znaczenia urzędu nadprezydenta. Stanowiły one urzędy administracji ogólnej (m.in. opieka społeczna, medyczna, szkolnictwo podstawowe i zawodowe, domeny i lasy), ale także posiadały w swych kompetencjach część funkcji administracji specjalnej, m.in. zarząd na częścią poboru podatków, ale też policją, żeglugą, nadzorem budowlanym itd. Departamenty rejencji dzieliły się na powiaty ziemskie i miejskie. W 1818 roku łącznie w 3 rejencjach było 26 powiatów, w tym jeden miejski (Szczecin).

Ponadto w pierwszej połowie XIX wieku powstały urzędy administracji specjalnej – celnej i podatkowej, zarządzane przez Prowincjonalną Dyрекcję Cel w Szczecinie (Oberzolldirektion in Stettin). Dla przeprowadzenia reformy rolnej utworzono Komisję Generalną w Stargardzie (General Kommission in Stargard) w 1816 roku. Urząd ten wraz z podległymi komisjami specjalnymi (Spezial Kommission) przeprowadził w I połowie XIX

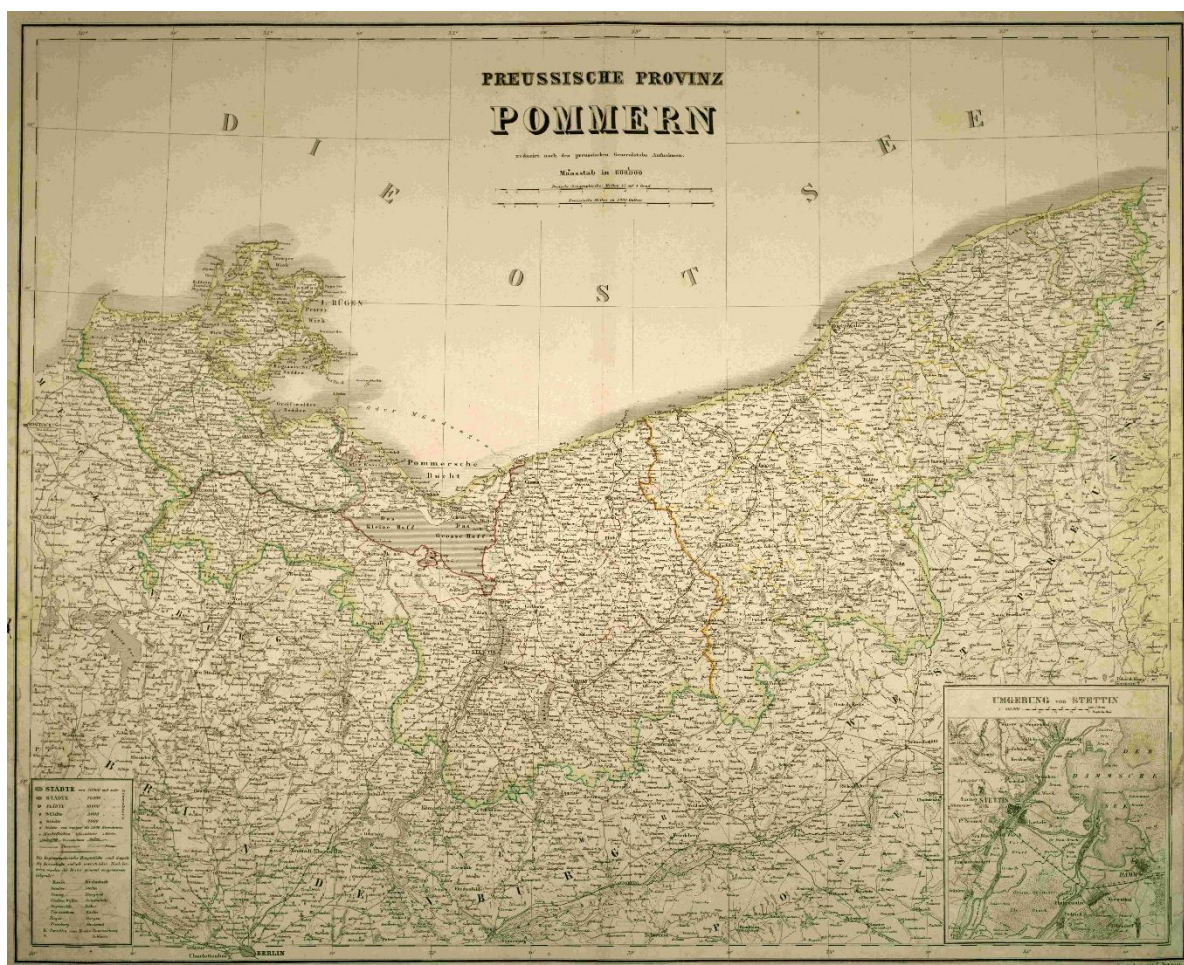
wieku uwłaszczenie chłopów, a następnie stał się instytucją odpowiedzialną za rozwój rolnictwa (wprowadzanie nowych metod hodowli roślin i zwierząt). Dla nadzoru szkolnictwa średniego i wyższego powstało też Prowincjonalne Kolegium Szkolne (Provinzial Schulkollegium in Stettin).

Podział prowincji Pomorze na rejencje i powiaty w 1818 roku

Rejencja Szczecińska	Rejencja Koszalińska	Rejencja Stralsundzka
Anklam	Białogard	Grimmen
Demmin	Księstwo	Greifswald
Ueckermünde	Sławno	Rugia
Szadzko	Słupsk	Franzburg-Barth
Pyrzyce	Szczecinek	
Kamień Pomorski	Świdwin	
Uznam-Wolin	Drawsko	
Randow	Lębork-Bytów	
Szczecin-miasto	Miastko	
Gryfice		
Gryfino		
Szadzko		
Resko		

Administracją powiatową zarządzali starostowie (Landrat). Kierowali oni urzędami powiatowymi (Landratsamt). Mimo reform z początku XIX w. landrat pozostawał nadal mężem zaufania i wyrażał interesy właścicieli ziemskich. Z drugiej strony jego urząd otrzymał pełnię władzy administracyjnej ogólnej i policyjnej na terenie powiatu, nadzorował m.in. administrację gmin wiejskich oraz miast.

W 1872 roku w Prusach, w tym na Pomorzu, wprowadzono nowy ustrój powiatowy. Landrat, dotychczas mianowany przez króla spośród kandydatów wskazywanych przez stanowy sejmik powiatowy, stał się w pełni urzędnikiem państwowym. W imieniu króla powoływał go minister spraw wewnętrznych. Odtąd urząd ten stał się niezależnym organem państwa, choć w wielu wypadkach pozostał reprezentantem miejscowych elit ziemiańskich. Przede wszystkim jednak pozbawiono wówczas wielką własność ziemską nadzoru policyjnego nad wsią. Prerogatywy w tym zakresie przejęli naczelnicy obwodowi (Amtsbezirkvorsteher). Te ostatnie stanowiły jednostki pomocnicze zarządu terytorialnego w powiatach i obejmowały po kilka gmin wiejskich i obwodów dworskich.

Prowincja Pomorska w 1859 roku. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, ZK, sygn. 3559

Ponadto w powiatach powoływano z czasem urzędy administracji specjalnej, np. powiatowe inspekcje budowlane. W wielu miastach działały też urzędy podatkowe (Steuerämter) i celne (Zollämter).

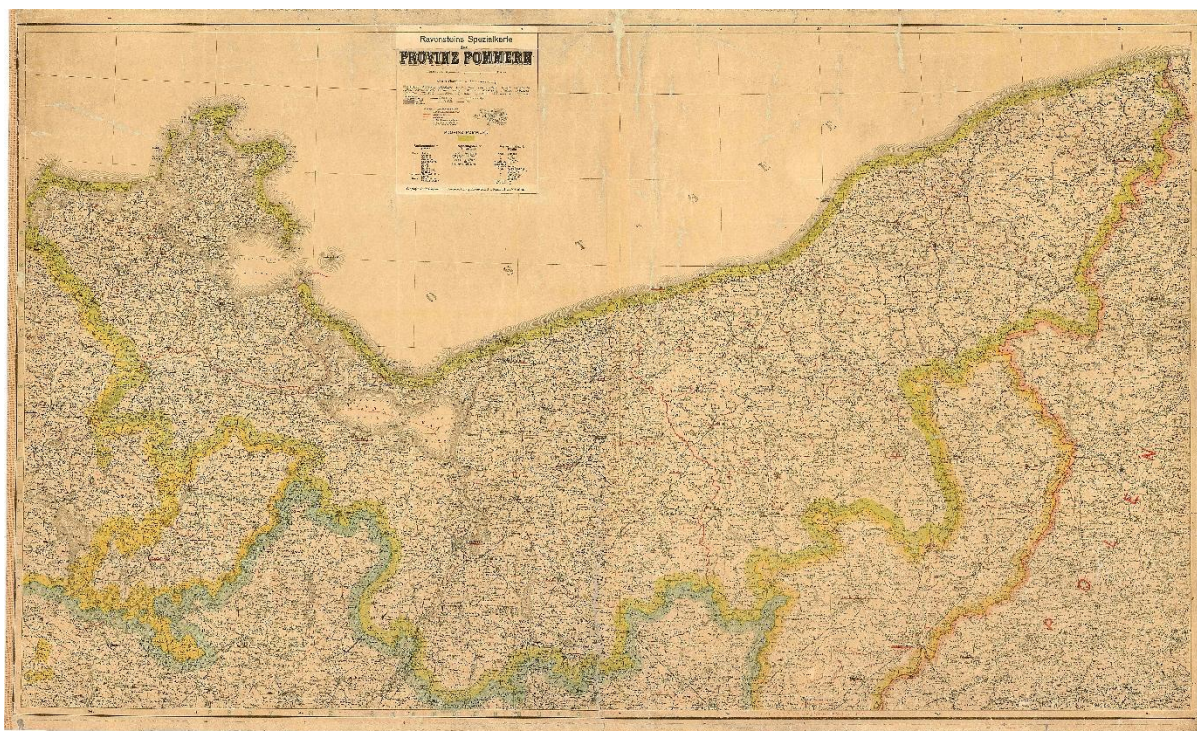
Zniesienie w 1918 roku w Niemczech monarchii i wprowadzenie ustroju republikańskiego stało się podstawą przemian ustrojowych w administracji prowincjonalnej. Przede wszystkim część kompetencji należnych krajom związkowym, w tym Prusom, w ramach zjednoczonych w 1871 roku Niemiec odebrano i przekazano władzom federalnym. Dotyczyło to m.in. administracji podatkowej, ale też wojskowej. W ramach pruskiej Prowincji Pomorze w okresie republiki weimarskiej i III Rzeszy nadal administracją kierował nadprezydent, a region był podzielony na rejencje i powiaty. Tych ostatnich w początkach XX wieku przybyło, m.in. przez wydzielenie z powiatów ziemskich miast na prawach powiatu (Kreistadt). Uczyniono tak między innymi w 1898 roku ze Słupskiem, w 1901 roku z Stargardem, w 1913 Greifswaldem, a w 1920 roku Kołobrzegiem i 1923 roku z Koszalinem. W 1927 roku zlikwidowano okręgi dworskie, a ich obszary włączono do gmin wiejskich. W

1932 roku w związku z prowadzonymi oszczędnościami w trakcie Wielkiego Kryzysu (1929–1933) rejencję stralsundzką włączono do rejencji szczecińskiej. Zlikwidowano wówczas też powiat świdwiński i bobolicki.

Pruska prowincja Pomorze w 1939 roku składała się z 3 rejencji: szczecińskiej, koszalińskiej i pilskiej. Ta ostatnia została utworzona 1 X 1938 roku poprzez włączenie do Pomorza północnej części prowincji Marchia Graniczna Poznań-Prusy Zachodnie oraz dwóch powiatów z Brandenburgii (Rejencja Frankfurcka): Strzelce Krajeńskie i Choszczno. Prowincja pomorska miała wówczas powierzchnię 38 384 km kw., a mieszkało w niej 2,39 mln. osób. W skład prowincji wchodziły 32 (od 15 października 1939 – 31) powiaty ziemskie i 8 grodzkich.

Podział prowincji pomorskiej na rejencje i powiaty wg stanu na 31 grudnia 1939 r.

Rejencja Szczecińska	Rejencja Koszalińska	Rejencja Pilska
Powiaty ziemskie	Powiaty ziemskie	Powiaty ziemskie
Ueckermünde	Gryfice	Złotów
Anklam	Resko	Szczecinek
Demmin	Kołobrzeg-Karlino	Drawsko
Grimmen	Białogard	Wałcz
Rügen	Koszalin	Choszczno
Franzburg	Sławno	Strzelce Krajeńskie
Greifswald	Słupsk	Notecki
Szadzko	Lębork	Człuchów
Nowogard	Bytów	Powiaty grodzkie
Kamień Pom.	Miastko	Piła
Uznam-Wolin	Powiaty grodzkie	
Pyrzyce	Koszalin	
Gryfino	Kołobrzeg	
Powiaty grodzkie	Słupsk	
Szczecin		
Stargard		
Greifswald		
Stralsund		

Prowincja Pomorska w 1927 roku. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Szczecinie, ZK, sygn. 1617

Przejmując w 1933 roku w Niemczech władzę Hitlerowcy bardzo szybko przystąpili do wprowadzania własnej wizji państwa przez zniesienie jego związkowego charakteru i ujednolicenie (Gleichschaltung) wszystkich dziedzin życia społecznego, politycznego i ustrojowego. W tej ostatniej dziedzinie ustawodawstwo hitlerowskie z lat 1933–1935 zniosło federalny charakter państwa, a administrację w krajach związkowych, w tym w Prusach i ich prowincjach, przekształciły w zhierarchizowany system podległy Hitlerowi jako wodzowi narodu niemieckiego. Ostatecznie prowincja pomorska formalnie nadal wchodząca w skład Prus, od połowy lat trzydziestych XX w. stała się częścią scentralizowanego nazistowskiego totalitarnego państwa niemieckiego.

Administracja komunalna miast i gmin wiejskich

Reformy Steina-Hardenberga dotyczyły również administracji miastami i terenami wiejskimi. W tych pierwszych, zgodnie z ustawą miejską z 19 listopada 1808 roku (Städteordnung), wprowadzono nowoczesny ustrój samorządu i administracji komunalnej. Odtąd miasta stanowiły gminy zarządzane przez wybierane w wyborach rady miejskie (organ uchwałodawczy) oraz magistraty kierowane przez burmistrza (organ wykonawczy). Prawo wybierania rad posiadali wszyscy mieszkańcy miasta posiadający status mieszczan (Bürger) i odpowiedni status majątkowy lub wykształcenia, z kolei pozostali mieszkańcy miast

(proletariat miejski) posiadali status ochronny, czyli prawo do korzystania z miejskich instytucji komunalnych i opieki gminy miejskiej. Rady miejskie wybierały burmistrza i radców magistratu. Te ostatnie administrowały miastem, majątkiem komunalnym, wykonywały zadania przypisane przez ordynację miejską (m.in. opieka społeczna, medyczna i sanitarna, szkolnictwo podstawowe), a także powierzone przez władze państwowe. Do tych ostatnich należała m.in. administracja policyjna.

W 1853 roku w państwie pruskim wprowadzono zreformowaną ustawę o ustroju miast. Zasadniczo nie zmieniła ona struktury administracji miejskiej, wprowadziła jednak nowe pojęcie obywatelstwa miejskiego. Odtąd każdy mieszkaniec miasta stawał się jego obywatelem, a prawo wyboru władz miejskich ograniczone było jedynie cenzusem majątkowym. Ustrój miast ustalony w latach 50-tych XIX wieku przetrwał aż do połowy lat 30-tych XX wieku. Jednie po ustanowieniu ustroju republikańskiego w Niemczech w 1918 roku w miastach, podobnie jak na innych szczeblach, wprowadzono wybory powszechne, tajne, bezpośrednie i równe.

Z kolei na terenach wiejskich przez ponad 100 lat utrzymywał się dualizm w organizacji komunalnej. Jedną z form organizacji społeczeństwa wiejskiego była gmina wiejska (Landgemeinde), złożona z chłopów i innych mieszkańców wykonujących inne zawody, np. rzemieślnicy. Drugą formę stanowiły okręgi dworskie (Gutsbezirke) obejmujące dobra wielkiej własności ziemskiej, wywodzące się z dóbr szlacheckich, zwanych też majątkami junkierskimi. Gmina wiejska kierowana przez radę gminą i sołtysa a także właściciel ziemski w swych dobrach wykonywali obowiązki zarządu komunalnego, w tym zapewnienia opieki społecznej czy egzekucji obowiązku szkolnego. Ponadto junkrzy aż do połowy XIX wieku sprawowali władzę sądowniczą nad mieszkańcami wsi, a do 1872 roku również policyjną. W 1891 roku wprowadzono nową ustawę o ustroju gmin wiejskich (Gemeindeordnung), lecz nie zmieniła ona stosunku między okręgami dworskimi a gminą. W 1905 r. na Pomorzu było 2087 gmin wiejskich oraz 2401 okręgów dworskich. Te ostatnie zostały zlikwidowane w latach 1928–1931 na podstawie ustawy z 1927 roku. Większość z nich włączono do sąsiadujących gmin wiejskich.

W 1933 roku władze nazistowskie Niemiec w prowincjach pruskich, w tym na Pomorzu, wprowadziły jednolite prawo komunalne dla gmin miejskich i wiejskich (Gemeindeverfassungsgesetz), które w styczniu 1935 roku zastąpiono ogólnoniemieckim prawem o ustroju gmin (Deutsche Gemeindeordnung). Przepisy te - prócz wprowadzenia jednolitych struktur organizacji gmin miejskich i wiejskich - zniosły wszelkie formy

samorządu, zastępując je pełną kontrolą władz partii nazistowskiej nad administracją komunalną.

Administracja samorządowa powiatowa i prowincjonalna

Początkowo samorząd prowincjonalny i powiatowy działał w oparciu o tradycję feudalną. Wg przepisów z 1825 roku sejmiki powiatowe były głównie reprezentacją miejscowych junkrów, a deputowani z miast i gmin wiejskich stanowili mniejszość mającą bardzo ograniczone możliwości działania. Podobnie było na forum Sejmu Prowincjonalnego, powołanego po raz pierwszy w 1823 roku. Dopiero reformy powiatów dokonane przez Bismarka w 1872 roku oraz wprowadzenie nowoczesnej administracji komunalnej na szczeblu prowincji w 1875 roku zmieniły ten stan. Na Pomorzu utworzono kilkustopniową administrację samorządową. Na czele prowincji ustanowiono Sejmik Prowincjonalny (Landtag) wraz z Wydziałem Prowincjonalnym (Provinzialausschuss) i starostą krajowym (Landeshauptmann). Szczebel rejencyjny reprezentowały sejmiki komunalne (Kommunallandtag) oraz wydziały obwodowe (Bezirksausschuss). Wreszcie w powiatach działały sejmiki powiatowe (Kreistag) i wydziały powiatowe (Kreisausschuss), stanowiące organ wykonawczy samorządu powiatowego. Jednocześnie opisany już wyżej starosta pełnił również rolę przewodniczącego wydziału powiatowego. Władze samorządowe – powiatowe i prowincjonalne – zarządzały m.in. szpitalami, zakładami opiekuńczymi, częścią placówek szkolnych i edukacyjnych, a także budową i utrzymaniem części dróg oraz linii kolejowych, szczególnie wąskotorowych. Również w ich kompetencjach leżały sprawy rozwoju gospodarczego regionu. Wprowadzenie ustroju republikańskiego w 1918 roku wprowadziło powszechność wyborów do sejmików powiatowych i prowincjonalnego. Z kolei przejęcie władzy przez nazistów w 1933 roku zlikwidowało samorząd powiatowy i prowincjonalny, utrzymując jedynie administrację komunalną prowincji (Provinzialverband von Pommern) zespoloną z urzędem nadprezydenta i partyjną władzą gauleitera prowincji pomorskiej wg zasady wodzostwa. W latach 1934–1945 nadprezydentem i gauleiterem Pomorza był działacz hitlerowski Franz Schwede-Coburg.

Prawo i wymiar sprawiedliwości

W XIX wieku wprowadzono również poważne zmiany w ustroju prawnym i sądowym, choć w pierwszej połowie tegoż stulecia nadal zachowano nierówność wobec prawa i sądownictwa. W ramach reformy miast władze tych ostatnich utraciły posiadane od średniowiecza przywileje sądowe na rzecz króla. Odtąd w miastach działały królewskie sądy.

Z kolei na terenach wiejskich we wsiach będących własnością państwa (domena królewska) działały królewskie sądy domenalne. Natomiast we wsiach będących do czasu zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia chłopów własnością junkierską nadal działały sądy patrymonialne i jurysdykcja wobec ludności wiejskiej wykonywana była w imieniu właścicieli ziemskich posiadających immunitet sądowy (patrymonialny). Stan ten istniał aż do 1849 roku. W 1809 roku w Szczecinie i Koszalinie powołano dwa prowincjonalne kolegia sądowe – stanowiące sądy pierwszej instancji dla szlachty oraz ludzi uprzywilejowanych, a w drugiej pełniły funkcję instancji apelacyjnej dla wszystkich mieszkańców, również chłopów będących w jurysdykcji sądów patrymonialnych. Fundamentalne zmiany wprowadzono w ustroju prawnym i sądowym w okresie Wiosny Ludów. Na podstawie konstytucji z 5 grudnia 1848 roku (zmienionej w 1851 roku) w monarchii Hohenzollernów, w tym na Pomorzu wprowadzono równość wszystkich mieszkańców państwa, niezależnie od pochodzenia wobec prawa, zniesiono sądy patrymonialne (jurysdykcja szlachty nad wsi) oraz stanowe. Ustawami z 1849 roku wprowadzono nowoczesny system sądownictwa powszechnego z niezawisłymi sędziami oraz jawnym postępowaniem i sądami przysięgłych w sprawach karnych. W prowincji powołano wówczas 20 sądów powiatowych w pierwszej instancji, a w instancji wyższej 3 sądy apelacyjne w Greifswaldzie, Koszalinie i Szczecinie. Ponadto przy sądach powiatowych i apelacyjnych powołano prokuratury, a także nowoczesną strukturę notariatu oraz adwokatury.

Kolejne zmiany w organizacji wymiaru sprawiedliwości nastąpiły po zjednoczeniu Niemiec przez Bismarka w 1871 roku. W 1879 roku wprowadzono przepisy z 1877 roku o ujednoliceniu organizacji sądów w Rzeszy. Na Pomorzu powołano wówczas w pierwszej instancji 59 sądów obwodowych (Amtsgerichte), 5 sądów krajowych (Landgerichte) w Greifswaldzie, Koszalinie, Słupsku, Stargardzie i Szczecinie, a także jeden Wyższy Sąd Krajowy w Szczecinie (Oberlandesgericht in Stettin), będący instancją apelacyjną, a dla części spraw również rewizyjną. Ponadto w 1900 roku w miejsce landrechtu z 1794 roku wprowadzono ogólnoniemiecki Kodeks Cywilny (Bürgerliches Gesetzbuch).

Ustrój sądowy zorganizowany w czasach Bismarka przetrwał do 1945 roku. W okresie Republiki Weimarskiej wprowadzono sądy pracy (Arbeitsgerichte) i młodzieżowe (Jugendgerichte). Ustrój wymiaru sprawiedliwości i prawny wypaczony został w okresie III Rzeszy. Naziści wprowadzili nowe instytucje sądów, np. zdrowia dziedzicznego (Erbgesundheitsgerichte) zajmujące się czystością rasową i eugeniczną społeczeństwa niemieckiego. Odrębną strukturę stanowiły, powołane przez Hitlera, sądy specjalne (Sondergerichte) i doraźne (Standgerichte) powołane przy sądach krajowych w Szczecinie, Koszalinie czy Greifswaldzie, zajmujące się ściganiem przeciwników politycznych Hitlera, a

w czasie II wojny światowej instancje te pełniły funkcję organów represji wobec zagranicznych, w tym polskich, robotników przymusowych skazując ich bardzo często na śmierć. W czasie wojenny powołano również w Szczecinie Wyższy Sąd Policji i SS (SS- und Polizeigericht zu Stettin).

Więcej:

Historia Pomorza tom III-IV, red. Gerard Labuda, Stanisław Salmonowicz, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie i Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Instytut Historii PAN, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Uniwersytet Szczeciński 1993-2000
Pomorze Zachodnie poprzez wieki, red. Jan M. Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich 1999

Paweł Gut